

Náš rozhovor

S Josefem Šmajsem rozmlouvá Radan Květ

Josef Šmajš (1938) je profesorem filozofie na katedře filozofie FF MU v Brně, kde přednáší ontologii a gnozeologii, filozofii techniky, vztah přírody a kultury. Dlouhodobě se zabývá ontologickou podstatou ekologické krize, vztahem člověka a techniky, filozofickými problémy evoluce, vztahem evoluce a informace. Mezi jeho nejznámější publikace patří *Ohrožená kultura*, Brno 1994; Praha 1997 (cena Ministerstva životního prostředí ČR za rok 1995), *Drama evoluce. Fragment evoluční ontologie*; Praha 2000 a *Evoluční ontologie* (spolu s J. Krobem), Brno 2003.

Radan Květ: *Vděčím ti za doslov k mé nedávno vydané knize Duše krajiny (Praha, Academia 2003), spolupracujeme, společně jsme se zúčastnili několika odborných seminářů o přírodě a krajině. Víš, že se zabýváš problémem naturalizace techniky, lidských sídel a lidské ontogeneze, že zkoumáš problém ohrožení i předpoklady biofilní transformace dnešní protipřírodní kultury. Ale tvým hlavním zájmem zůstává ontologie. Možná, že nejvhodnějším úvodem k našemu rozhovoru by byla otázka, jaká vlastně byla tvoje cesta k filozofii? Byla přímá a jednoduchá?*

Josef Šmajš: Byla to naopak složitá a dosti dlouhá oklika. K řádnému studiu na Filozofické fakultě, kde od roku 1979 působím, jsem byl přijat až v roce 1969. Ale začnu raději od začátku. Narodil jsem se v roce 1938 ve Skvrňově, což je malá vesnice poblíž Uhlířských Janovic na kolínském okrese. Jako většina tehdejších malorolnických rodin ani my jsme doma neměli žádnou knihovnu, knihy jsem si musel půjčovat, ale četl jsem hlavně to, co většina tehdejších dívek a chlapců – různou dobrodružnou literaturu. Dobře si vzpomínám, že jsem se doma, a to až do maturity na tzv. jedenáctiletce, pro školu nepřipravoval. Jednak nebylo kde (všichni jsme bydleli v jediné místnosti) a jednak jsem k tomu nebyl veden, protože po smrti otce (v mém sedmi letech) jsem musel spolu se starší sestrou matce vydatně pomáhat s mužskými pracemi v hospodářství. To bylo tenkrát nejen sklizení krmiva a obilí ručním sekáním kosou, pěstování okopanin, krmení, pasení a napájení dobytka, ale také obdělávání půdy kravským potahem, včetně vyvážení a zaorávání hnoje do půdy. Říkám to proto, že možná už někde zde se rodil můj nynější vztah k fyzické práci, ke všemu přírodnímu a přirozenému, který

měl ovšem původně ambivalentní podobu – byl provázen současným obdivem k technice, městům a stavbám (v té době jsem snil o studiu architektury). Vzhledem k tíživé sociální situaci rodiny jsem ale po maturitě v roce 1956 nastoupil do vojenské střední školy a teprve za dalších osm let jsem přišel studovat Vojenskou akademii do Brna. A právě tady jsem se setkal s dobrou filozofií. Mými prvními učiteli filozofie byli např. doc. Jiří Sedlák, doc. V. Gardavský, doc. A. Goněc. Filozofii jsem ovšem tenkrát vnímal nejen jako širší vědní základ inženýrského studia, ale jako královnu věd, jako to hlavní, o co by nám vysokoškolákům mělo jít: byla pro mně jediným možným způsobem pochopení světa. Takže už moje diplomová práce na filozofické fakultě (u prof. J. Bartoše) se zčásti zabývala obecnou teorií skutečnosti – ontologií. S nynější evoluční ontologií však ještě nesouvisela.

Květ: *Ale kdy a proč vznikla tvoje posedlost evoluční ontologií? Známe se již nejméně patnáct let, a pokud si dobře vzpomínám, nadšeně jsi přivítal moji tezi o Zemi jako „živém“ abiotickém systému, v němž se v jistých pravidelných cyklech stále něco děje. Již tenkrát jsi přece mluvil o opozici přirozené a kulturní evoluce.*

Šmajš: Přesný čas ani důvody stanovit neumím, ale pokusím se svůj zájem o strukturu a dynamickou povahu skutečnosti vysvětlit. Za prvé. Nikdy jsem nebyl spokojený se systémem školské výuky. Zdálo se mi, že je příliš konzervativní a dogmatická, že probíranou látku, a tím i studenty umrtvuje. Vidíme, že i dnes systém vzdělání odpovídá spíše minulosti, že se ve škole hledí zpátky, že se ctí antropocentrická tradice, její autority a hodnoty. Například důrazem na zákony zachování

škola lidem zabraňuje, aby pochopili nevratnost a evoluci, a tím bohužel i to, co se z viny člověka se světem děje. Minulost potřebujeme znát proto, abychom rozuměli dnešku, abychom odhadli možnou budoucnost. Za druhé. Protože jsem se k filozofii dostal pozdě, v době, kdy jsem už něco věděl a částečně rozpoznal přednosti i meze dílčího pohledu na skutečnost, vážím si filozofie pro její nejvyšší možnou úroveň abstrakce, pro její schopnost vidět skutečnost jakoby z pozice Boha. A z této pozice je to velký, v čase se proměňující systém, který tu byl dávno před člověkem a kulturou a z něhož teprve nedávno lidská kultura – bohužel na dobu omezenou existencí našeho druhu – vznikla. Ale to už jsem příliš konkrétní a dotykám se aktuálního požadavku filozofické reflexe obou základních onticky tvořivých aktivit na Zemi – původní a širší aktivity přirozené, a odvozené a parciální aktivity sociokulturní. Víím, že taková ontologická reflexe je odborně náročná, že zahrnuje syntézu různých forem poznání, ale jiná cesta k obnově dobrého jména filozofie patrně nevede. Filozofické úvahy o skutečnosti, které jsou sice s to rekonstruovat filozofickou tradici, ale přitom zůstanou na úrovni poznatků střední školy, nemohou dnešní odborné ani laické veřejnosti žádné pravdivé ontologické minimum nabídnout. Filozofie v mém pojetí by měla být vlastní tradicí poučená, ale vědy, strukturu i pohyb skutečnosti respektující forma reflexe současných i očekávaných problémů lidstva. Filozofie jakoby za jiné lidi – a dnes stále více i za celý náš existenčně ohrožený biologický druh – formuluje to, co mnozí z nás sice pocítují a tuší, ale neumějí formulovat. Kolega O. A. Funda říká, že je to kněžská služba. Souhlasím s ním, jen ještě dodávám, že dnes by to měla být také zvláštní služba lékařská, diagnostická, odhalující lidskou vinu na rychle se zhoršující obyvatelnosti Země. Za třetí. Myšlenka využít hledisko evoluce v ontologii, tj. interpretovat stále bytí procesuálně, jako spontánně onticky tvořivou skutečnost, vznikla jako vedlejší výsledek snahy o filozofické pochopení techniky. Právě na vývoji abiotické techniky (nástroj – stroj – automat) jsem si uvědomil mnohé širší souvislosti důležité pro evoluční ontologii: např. opozici entropických a konstitutivních procesů v rámci spontánní kosmické evoluce,

„krystalizaci“ ontické aktivity velkého třesku ve struktuře vesmíru i biosféry Země, nezbytnost vnitřní informace (paměti) pro reprodukci otevřených nelineárních systémů, potřebu předmětných forem (fenotypů) evoluce pro vývoj a testování vnitřní paměti živých i kulturních systémů atp. Říkám to dnes sice s jistotou lehkostí, ale nebylo snadné k tomu dospět. Do cesty se stavěla celá dosavadní duchovní tradice. Bylo nutné dobře zvládnout obory, které jsem vysokoškolsky nevystudoval – biologii, nelineární termodynamiku, informační vědu. Měl jsem ovšem velké štěstí v tom, že na katedru přišel v roce 1982 mladý zadaný kolega Josef Krob, který měl zájem o ontologické otázky a který se již před tím aktivně zabýval kosmologií a kategoriemi ontologie, takže jsme mohli produktivně diskutovat a autorsky spolupracovat.

Květ: *Právě s J. Krobem jste letos na jaře vydali obsáhlou knihu s názvem *Evoluční ontologie* (Brno, Vydavatelství MU 2003). Je odborně náročná, zajímavá a podnětná, takže věřím, že její význam bude brzy doceněn. Ale neodpustím si otázku: Jak by se evoluční ontologie dala stručně charakterizovat?*

Šmajš: Evoluční ontologie především opouští tradiční ontologické paradigma. Odlišným způsobem pojímá nejen bytí, nýbrž i lidské poznání. Bytí bylo od antiky vznešeným jménem pro skutečnost. Myslím, že nikdo nikdy přesně nevěděl, co bytí je. Většinou filozofů se zdálo, že proměnlivé jsoucnou ukrývá stále bytí. Ale vědy nic takového nenašly. Evoluční ontologie proto v souladu s nynějším vědeckým poznáním problém jakoby obrací. Relativně stálý povrch věcí, o kterém nás zpravují naše smysly, zakrývá to hlavní: přirozenou onticky konstitutivní aktivitu vesmíru. A to nejen mikroskopickou, která věci po jistou dobu udržuje v jejich relativní makroskopické stabilitě, ale i kosmickou, která naši planetu, sluneční soustavu a všechny galaxie blíže neznámým způsobem transformuje a posouvá chladným vesmírem. Bytí tedy není masa, amorfní stálost, ale uspořádanost, komplexita, aktivita. Je to velkolepá onticky tvořivá aktivita, která konstituovala vesmír, Zemi i biosféru dnešního typu. Je to aktivita v plném slova smyslu stvořitelská, která na konci třetihor zrodila také biologického předchůdce

dnešního člověka. A právě tento živočišný druh, který zapálil kulturní evoluci, zvláštním způsobem poznává. Evoluční ontologie nechápe proto poznání jen jako získávání a testování informace z vnějšího prostředí, jen jako hromadění pravdivých poznatků. Ukazuje, že nejen lidská společenská činnost, ale i její součástí – pojmové poznání, jsou onticky konstitutivními aktivitami. Nemohou sice produkovat přirozenou skutečnost, ale produkují skutečnost z přírody odvozenou, nynější protipřírodní kulturu. Kulturní struktury, např. technika či města, se však „pečou z téže mouky“ (z prvků periodické soustavy), z níž byly již dávno před tím „upečeny“ struktury přirozené. Spočívá v tom jádro dnešního nevrátěného pustošení Země kulturou. Ale nebudu tento centrální problém evoluční ontologie dále komentovat a povím pouze to, že i na něm lze pochopit, co je a jak onticky funguje informace: přirozená i sociokulturní. Musíme však připustit, že lidské pojmové poznání není jediným poznáním, které existuje. Poznávají, tj. získávají, ukládají a využívají informaci, všechny otevřené nelineární systémy – živé systémy i kultura. Dále je nutné uznat to, že jakékoli poznání (informace) nutně integruje i diferencuje skutečnost. Takže – znovu jen zjednodušeně – lidské sociokulturní poznání onticky rozdělilo skutečnost na přírodu a kulturu. Dokonce ji rozdělilo radikálněji než přirozené poznání biotické, než genetická informace. Život je totiž přirozený proces, který planetu nepoškozuje, protože živé i neživé systémy spolupracují s okolním vesmírem, jsou součástí jediného přirozeného ontického řádu (ten má ovšem, podobně jako řád kulturní, ještě vlastní formu implikátní i explikátní). Teprve kultura, která svou protipřírodní strukturou (odlišným řádem) přirozenou uspořádanost rozbíjí, navždy likviduje živé systémy i jejich přirozenou biotickou informaci. A už na tomto velmi stručném náznačce ontické role informace vidíme, že informace je ústředním pojmem evoluční ontologie. Vždyť má-li vůbec přirozená evoluce nějaký hlubší smysl, pak je jím to, že neprodukuje látku ani energii (pro ně platí fyzikální zákony zachování), nýbrž tvary, uspořádanost, informaci. Sociokulturní informace, na jejíž vědecké a filozofické formy jsme obvykle až nekritickým způsobem pyšní, však může podobně jako

člověk existovat jen dočasně a biosféře žádný poznatkový obsah předávat nemůže. I když umožnila kulturu, je to vlastně z okolní skutečnosti „špatně přečtená“ a etnickým jazykem zakódovaná informace přirozená. Je to informace, která se po zániku člověka nezachová. Smrtelný není totiž jen člověk jako individuum a jako druh, smrtelné je i lidské dílo. Takže jedinou informací, která se může po celou dobu existence naší planety spontánně vytvářet, replikovat a rozvíjet, je zatím jen přirozená informace biotická. Z tohoto hlediska má tedy R. Dawkins pravdu, když tak vehementně zdůrazňuje sobeckost informačních molekul – genů.

Květ: *Z toho, co zde říkáš, ovšem vyplývá, že evoluční ontologie by mohla ořízt tradičním výkladem řady filozofických pojmů a problémů.*

Šmajš: Ano, přál bych si to. Schematicky to naznačím na stále málo jasném problému pravdy. Mluvil jsem o ontické opozici kultury vůči přírodě. Ale pro její pochopení nestačí sledovat, zda lidské poznání dospívá k pravdě. Hledisko pravdy je z pohledu evoluční ontologie účelově antropologické, druhově sobecké: důraz na gnozeologické přiblížení ke skutečnosti zakrývá náš patologický zájem zkonsumovat celou zeměkouli. Hledisko pravdy sice zavazuje aktivního vědce k pokoře, skromnosti a poctivosti, ale vůbec nezajišťuje slučitelnost na pravdě založených kulturních aktivit a struktur se staršími aktivitami a strukturami přírodními. Pravda, která garantuje integritu duchovní kultury, a tím i vzájemnou kompatibilitu prvků kulturního systému, má tedy cosi společného se ziskem, demokracií a tržní regulací: podporuje kulturní expanzi, ale není s to zajistit kulturu dlouhodobě možnou, její soulad s přírodou. A tak se to s problémem lidské pravdy mírně houpe, i když z jiných důvodů, než se domnívají stoupení postmoderny. Ti totiž důrazem na pluralitu interpretací většinou akceptují pouze to, k čemu již beztlak dospěla věda sama. Houpe se to proto, že i lidské pojmové poznání je stále vázáno na tělo, emoce, smysly a rozum jediného biologického druhu. A ten byl pro přežití vybaven zvláštní adaptivní strategií i zvláštním typem druhového sobectví. Záměrně to zjednoduším: vlastnický nárok a druhové sobectví býložravce se

omezuje na několik druhů zelených rostlin. Predátor je analogicky svázán se svou kořistí. Zbytek světa pro tyto specializované formy neexistuje. Člověk jako tvůrce kultury je však univerzálním kořistníkem, činí si nárok na celý svět. A právě toto sobectví, teoreticky zatím přehlížené, nám zůstalo. Reprodukují je naše konzervativní biologické struktury, naše biologicky nastavená adaptivní strategie. Tato útočná strategie, měla-li být úspěšná, nesměla totiž přihlížet k hodnotě, vzácnosti a kráse přirozených ekosystémů. Takže pravda, formulovaná slovy etnického jazyka, o nichž vlastně nevíme, jak byla kdysi přifazena ke světu, byla dobře slučitelná s biologicky předepsanou konstrukcí a sebezáchovnou strategií člověka. Dnes však musíme hledisko pravdy doplňovat a korigovat hlediskem komplexnější strukturní kompatibility. Víme, že život je nedělitelný

a že také informační společnost může dlouhodobě prosperovat jen v biosféře podobné té, která nás kdysi zrodila.

Květ: *Nemohu se tě na závěr nezeptat, na čem nyní pracuješ.*

Šmajš: S kolegou Krobem se pokoušíme formulovat analogickou evoluční gnozeologii. Právě jsem dokončil malou knížku vytvořenou z mých rozhlasových ekologických pořadů na stanici Vltava. Jmenuje se „Filozofie psaná kurzívou“ a přál bych si, aby jako úvod do zmíněného ontologického minima našla své čtenáře nejen mezi posluchači Vltavy. Už dlouho se také chystám dokončit populární studii o technice, své první filozofické lásce, kterou jsem opustil pro tu druhou a opravdovější – přírodu.

R. Lichtenstein, M-Maybe, 1965